

ΟΙ ΠΥΡΑΜΙΔΕΣ ΤΗΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ ΚΑΙ Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥΣ

Αδαμόντιος Σάμψων

Έφορος Αρχαιοτήτων

Η ύπαρξη πυραμίδων στον ελληνικό χώρο είχε λησμονηθεί εδώ και πολλές δεκαετίες μετά τις έρευνες που είχαν διενεργήσει σ' αυτές ξένοι αρχαιολόγοι, ενώ κατά περιεργό τρόπο είχε αποσιωπηθεί η αναφορά σ' αυτές μέχρι πρόσφατα. Προφανώς τα αιγυπτιακά αυτά μνημεία δημιουργούσαν ερωτηματικά, και οι παλιές ανασκαφές, αντί να διασαφηνίσουν τη χρήση τους, είχαν δημιουργήσει περισσότερα προβλήματα. Τα δύο ασυνήθιστα κτήρια που βρίσκονται στην Αργολίδα είχαν εν τω μεταξύ υποστεί φθορές από το χρόνο και είχαν καλυφθεί από πυκνή βλάστηση.

Το 1993 η Ακαδημία Αθηνών, με πρωτοβουλία του ακαδημαϊκού Π. Θεοχάρη, συνέστησε επιστημονική ομάδα, στην οποία συμμετείχε και ο υπογράφων, με σκοπό να μελετηθούν πιο διεξοδικά τα δύο μνημεία. Οι έρευνες περιέλαβαν λεπτομερείς διασκοπήσεις με μαγνητόμετρα και ηλεκτρομαγνητόμετρα γύρω από τα μνημεία, προκειμένου να εντοπιστούν τυχόν κτήρια ή κατασκευές που πιθανώς σχετίζονταν με αυτά. Οι γεωφυσικές έρευνες, τις οποίες πραγματοποίησαν ο γεωφυσικός Ε. Λάγιος με τον αρχαιολόγο Ι. Λυριτζή, ενώ βοήθησε και ο Δ. Κουλαζής, παρουσίασαν αρκετές ανωμαλίες που ελέγχθηκαν στη συνέχεια ανασκαφικά.

Επειδή κατά τη διάρκεια της έρευνας, αλλά και μετά το πέρας αυτής, δημιουργήθηκε μεγάλος θόρυβος γύρω από τη χρονολογία κατασκευής των πυραμίδων της Αργολίδας, με αποτέλεσμα να κυκλοφορήσουν στον τύπο αλλά και σε διάφορα περιοδικά ανευθυνα άρθρα γραμμένα από μη ειδικούς, αισθάνομαι την ανάγκη να τοποθετήσω τα πράγματα στις πραγματικές τους διαστάσεις.

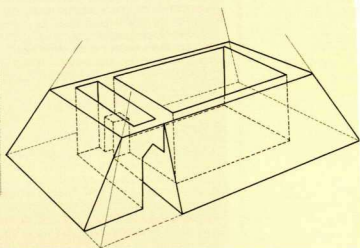
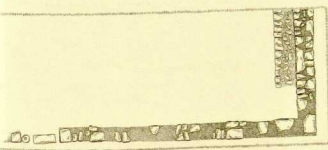
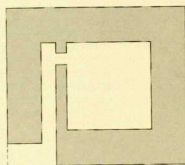
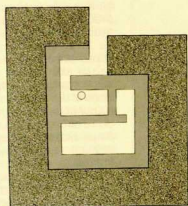
Πυραμίδα Λιγουριού

Το κτήριο βρίσκεται στα ΝΑ του Λιγουριού, σε απόσταση μόλις 800 μ. Κείται σε επίπεδη θέση μέσα σε κοιλάδα, πολύ κοντά στους πρόποδες του βουνού Αραχναίο. Η περιοχή δεν είναι προνομιούχος από στρατηγική άποψη και το μνημείο δεν προβάλλεται ιδιαίτερα στο σημείο αυτό. Εκτός των άλλων, η πεδιάδα κατακλύζεται τον χειμώνα από νερά. Η οικοδόμησή του στο συγκεκριμένο σημείο πρέπει να είχε σχέση με κάποιο γεγονός που έλαβε χώρα εκεί, ή με άλλους λόγους, που δεν γνωρίζουμε. Πιθανώς από εκεί περνούσε κάποιος αρχαίος δρόμος.

Το κτήριο είναι περίπου τετράγωνο με διαστάσεις 13,50 x 12,00 μ. (σχέδ. 1). Παρουσιάζεται πολύ κατεστραμμένο και εκτός από την υποθετική μελίωση διασώζει ένα μόνο δόμο. Το υλικό είναι αβαστολίθος που πιθανώς προέρχεται από τις

πλανίες του παρακείμενου βουνού. Το πυραμιδοειδές σχήμα του κτηρίου είναι φανερό από την έντονη προς τα μέσα κλίση του πρώτου δόμου (εικ. 1). Οικοδομικό υλικό από το κτήριο είχε χρησιμοποιηθεί σε δύο παρακείμενες εκκλησίες του Λιγουριού και τροφοδότησε στο παρελθόν αβαστοκόκκινα της περιοχής.

Η είσοδος του βρίσκεται στα ανατολικά και παρουσιάζει μια ασυνήθιστη διαμόρφωση. Χαρακτηριστικό της τοιχοποιίας είναι συχνά οι απολήξεις των λίθων ("δόντια") που χρησιμεύουν για την καλύτερη εφαρμογή. Η ανασκαφή του Lord το 1936 και 1937 αποκάλυψε ένα ευρύχωρο δωμάτιο, μέσα στο οποίο σχηματιζόνταν κόγχες και δεξαμενές, κάνοντας φανερό ότι η χρήση του κτηρίου ήταν μακροχρόνια. Τα ευρήματα είχαν χρονολογηθεί από τον 5ο π.Χ. αιώνα έως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Ο Scranton (1938) πίστευε ότι στην πυραμίδα υπήρχαν τέσσερις περίοδοι χρήσης, εκ των οποίων η τελευταία άρχισε στα χρόνια του



Αυγούστου και συνεχιζόταν ως την παλιοχριστιανική περίοδο. Τα περισσότερα ευρήματα ανήκαν στον 2ο -10 αι. π.Χ.

Η δοκιμαστική ανασκαφή του 1993 έγινε από την τοπική εφορεία αρχαιοτήτων σε συνεργασία με τον υπογράφοντα. Στη νότια πλευρά της πυραμίδας, σε σημείο όπου η μαγνητική διασκόπηση είχε εντοπίσει μια σημαντική ανωμαλία διαστάσεων $10 \times 3 \mu$, ανοίχθηκαν δυο τομές διαστάσεων $4 \times 1,40 \mu$ και $3,50 \times 1,20 \mu$ αντίστοιχα. Στην πρώτη τομή βρέθηκε, μετά το επιφανειακό διαταραγμένο στρώμα, μία λεπτή επίχωση των ελληνιστικών χρόνων (3ος-2ος π.Χ. αι.), που περιείχε θραύσματα κεραμίδων στέγης. Μέσα σ' αυτό βρέθηκε τοίχος με διεύθυνση από ανατολές προς δυσάς. Πριν η τομή συναντήσει το ασβεστολιθικό υπόβαθρο, βρέθηκε στρώμα με ελάχιστη κεραμική του 4ου αι. π.Χ. Στη δεύτερη τομή βρέθηκε επίσης το ελληνιστικό στρώμα με άφρονες κεραμίδες. Σε βάθος 0,60 μ. εμφανίστηκε τοίχος με την ίδια διεύθυνση, όπως στην τομή Α, και γύρω από αυτόν παχύ στρώμα καταστροφής.

Από την επιφανειακή έρευνα στο χώρο γύρω από το μνημείο και την περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στο σημείο αυτό φαίνεται ότι, από τους χρόνους της υστεροκλασσικής περιόδου (4ος αι. π.Χ.) και μετά, υπάρχει κατοίκηση που εκτείνεται στα ανατολικά, νότια και δυτικά της πυραμίδας, αν και τα λείψανα κτηρίων που βρέθηκαν χρονολογούνται στον 3ο-2ο αι. π.Χ., εποχή στην οποία ανήκουν και πολλά από τα ευρήματα του εσωτερικού του κτηρίου (Lord 1938). Ευρήματα της υστεροκλασσικής περιόδου (4ος αι. π.Χ.) είχαν προέλθει και από την παλιά ανασκαφή στο εσωτερικό της πυραμίδας, δεν είναι όμως σαφές ποια η σχέση αυτής με τα κτήρια του γύρω χώρου, αφού, εκτός των άλλων, η πρόσφατη ανασκαφή ήταν πολύ περιορισμένη σε έκταση. Προκειμένου να χρονολογηθεί η κατασκευή της πυραμίδας, ανοίχτηκε μια άλλη τομή σε επαφή με το θεμέλιο της βορειοδυτικής πλευράς της. Από την επιφάνεια μέχρι βάθους 0,80 μ. η κεραμική ήταν αποκλειστικά των ύστερων ρωμαϊκών ή παλιοχριστιανικών χρόνων (5ος - 6ος αι. μ.Χ.), ενώ διαπιστώθηκε ότι στους χρόνους αυτούς είχε δημιουργηθεί δεξαμενή που χρησιμοποίησε το θεμέλιο του κτηρίου. Χτενιστή κεραμική και κεραμίδες της ίδιας εποχής βρίσκονται σε μεγάλη έκταση δυτικά και νότια της πυραμίδας αλλά και μέσα στο κτήριο (Lord 1938). Σε μεγαλύτερο βάθος βρέθηκε κεραμική της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, παρόμοια με αυτήν που υπήρχε στην ανατολική πλευρά. Χαρακτηριστικό είναι ότι δεν βρέθηκε τίποτα παλαιότερο του 4ου αι. π.Χ. στην περιοχή.

Ελληνικό

Το κτήριο στο Ελληνικό είναι πολύ πιο εντυπωσιακό. Οι πλευρές του, με έντονη κλίση προς τα μέσα, σώζονται σε μεγάλο ύψος, αν και μία έχει καταρρεύσει (εικ. 2, 3). Ο μεγαλιθικός χαρακτήρας του κτίσματος είναι φανερός και αναμφισβήτητοι οι χοντροί τοίχοι με έντονη κλίση προς τα μέσα κατασκευάστηκαν για να προσδώσουν δυναμισμό και επιβλητικότητα. Βρίσκεται

σε κορυφή μικρού υψώματος, πάνω σε πλαγιά με αρκετό ύψος από τη θάλασσα. Η θέση, αν και έχει θέα προς την αργολική πεδιάδα, δεν μπορεί να θεωρηθεί στρατηγικής σημασίας και βρίσκεται μακριά από τις άλλες γνωστές αρχαίες θέσεις της Αργολίδας, ενώ δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι από το σημείο αυτό περνούσαν αρχαίοι δρόμοι.

Ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκε ο γκρίζος ασβεστόλιθος που βρίσκεται στον ίδιο χώρο και σε μικρή απόσταση από αυτόν. Η τοιχοποιία εμφανίζεται πολυγωνική στη βόρεια πλευρά του κτηρίου, ενώ στις άλλες πλευρές κατασκευαστικά στοιχεία μας οδηγούν σε χρονολόγηση στους κλασσικούς χρόνους. Οι διαστάσεις του κτηρίου είναι $15 \times 13 \mu$ και το ύψος του σώζεται ως τα 3,50 μ. (σχέδ. 2, 3). Η διαμόρφωση της εισόδου είναι ασυνήθιστη και πολύ διαφορετική από αυτήν της πυραμίδας του Λιγουριού. Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά και σχηματίζει ένα διάδρομο πλάτους 1,35 μ., στο τέλος του οποίου υπάρχει πόρτα που οδηγεί σε μια τετράγωνη ευρύχωρη αίθουσα με μήκος πλευράς επτά μέτρων. Η εσωτερική τοιχοποιία είναι πολύ διαφορετική από αυτήν της εξωτερικής και οι πέτρες έχουν αφαιρεθεί με μια κυρτή επιφάνεια που θυμίζει εποχές παλαιότερες της κλασσικής περιόδου. Το κτήριο έχει ήδη ανασκαφεί από τις αρχές του αιώνα (Wiegand 1901) και σήμερα δεν διατηρεί καθόλου επίχωση. Ο Lord (1938) απλώς προέβλεψε σε καθαρισμό του εσωτερικού της πυραμίδας, αφού ήδη ήταν ανασκαμμένη. Σε σχέδιο του Wiegand φαίνονται τρία χωρίσματα στη βόρεια πλευρά του δωματίου καθώς και ένας αγωγός που διαπερνούσε το βόρειο τοίχο, πράγματα που δεν αναφέρονται από τον Lord. Ο αγωγός αυτός, που πιθανώς ήταν αülκα υπερχειλίτης, φαίνεται ότι αποτελούσε μέρος της αρχικής κατασκευής του κτηρίου και βρισκόταν στο επίπεδο του αρχικού δαπέδου. Στην ανατολική πλευρά υπήρχε στρογγυλός βόθρος διαμέτρου 0,90 και βάθους 0,50 μ., που καλυπτόταν εν μέρει από τον τοίχο της πυραμίδας. Αυτό σημαίνει ότι προϋπήρχε του κτηρίου, και το γεγονός ότι βρέθηκε μέσα σ' αυτόν πρωτοελληνική



κεραμική δείχνει ότι το οικοδόμημα είναι μεταγενέστερο. Πάντως είναι κρίμα που σήμερα δεν μπορούν να γίνουν παρατηρήσεις, αφού η παλιά ανασκαφή των αρχών του αιώνα εξαφάνισε πολύτιμα στοιχεία.

Αυτό που παρατηρείται είναι ότι εσωτερικά η πυραμίδα είχε επιχρισθεί με κονίαμα ακόμα και στο δάπεδο, δεν γνωρίζουμε όμως αν αυτό είναι στοιχείο της πρώτης χρήσης του κτηρίου. Το πιθανότερο είναι ότι το κονίαμα τοποθετήθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους. Παρόμοιο κονίαμα όμως παρατηρήθηκε και στους εξωτερικούς τοίχους, ιδίως στον βόρειο, πράγμα ασυνήθιστο. Στη ΒΑ γωνία της αίθουσας σήμερα διακρίνεται δεξαμενή που περιβάλλεται από τοίχο, το οποίο φέρει το ίδιο κονίαμα. Στο πάνω μέρος των τοίχων της κυρίως αίθουσας διακρίνονται υποδοχές για ξύλινα δοκάρια, που δείχνουν ότι η οροφή ήταν ξύλινη. Αυτό που προξενεί εντύπωση είναι η δικλινής στέγαση του διαδρόμου με πέτρες, κάτι που θυμίζει κάπως τις σύριγγες της Τίρυνθας.

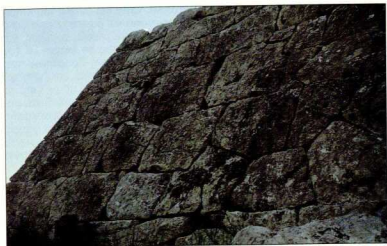
Η ανασκαφή γύρω από την πυραμίδα του Ελληνικού άρχισε με τρεις τομές σε αντίστοιχα σημεία, όπου η μαγνητική διασκόπηση είχε επισημάνει ανωμαλίες. Μια τομή ανοίχτηκε μόλις 2 μ. από τον δυτικό τοίχο της πυραμίδας, αλλά δεν απέδωσε τίποτα, επειδή εμφανίστηκε πολύ ψηλά το φυσικό πέτρωμα. Μια άλλη τομή μικρότερα παρουσίασε κεραμική νεότερων χρόνων. Η τρίτη τομή έγινε 20 μ. ΝΔ του κτηρίου και απέδωσε σε μικρό βάθος κατεστραμμένα τοίχια και απροσδιόριστη νεότερη κεραμική.

Στη συνέχεια έγινε μικρή δοκιμαστική τομή σε επαφή με τον βόρειο τοίχο της πυραμίδας, και σε βάθος μόλις 20 εκ. βρέθηκε μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής της Πρωτοελλαδικής 2 περιόδου (3000-2500 π.Χ.). Από την ανασκαφή φάνηκε ότι το θεμέλιο του κτηρίου είχε κόψει το ΠΕ στρώμα και είχε εδραστεί πάνω σε μαλακό οφιολιθικό πέτρωμα. Αυτό που προξενεί εντύπωση είναι ότι και στο κατώτατο τμήμα του θεμελίου υπήρχε κονίαμα στους αρμούς των λίθων, κάτι που παρατηρήθηκε και στο υπέργειο τμήμα του κτηρίου. Το κονίαμα αυτό δεν φαίνεται να αποτελού-

σε συνδετικό υλικό των λίθων, και είναι πιθανότερο να τοποθετήθηκε στο οικοδόμημα σε ύστερους χρόνους, όταν η χρήση του είχε αλλάξει.

Η πρωτοελλαδική κεραμική που υπάρχει σε αφθονία στη συγκεκριμένη θέση είναι καλής ποιότητας και οι τύποι των αγγείων είναι παρόμοιοι με αυτούς που προέρχονται από τους γνωστούς ανασκαμμένους οικισμούς της Αργολίδας, όπως η Λέρνα (Caskey 1955, 1960), Τίρυνς (Muller 1938), Μπερμπάτι (Safflund 1965), Ασίνη (Hagg 1978), Ζυγουριές (Blegen 1928). Χαρακτηριστικά της κεραμικής αυτής είναι οι φιάλες με δακτυλιόσχημη βάση, οι "σαλτιέρες" (sauce boats), τα κλειστά αγγεία με ψηλό λαιμό και ταινιοσχημες λαβές, το γάνωμα (firnis) στην επιφάνεια λεπτών αγγείων με καθαρό πηλό. Παρόμοια κεραμική βρέθηκε και σε άλλα σημεία του λόφου κατά την επιφανειακή έρευνα. Το γεγονός ότι ανάμεσα στα ΠΕ όστρακα βρέθηκαν και οργανικά κατάλοιπα (οστά ζώων) σημαίνει ότι πρόκειται για μια απόθεση που συνδέεται με οικιστική χρήση.

Δύο άλλες τομές έγιναν στα ανατολικά του κτηρίου. Η μία από αυτές, σε απόσταση λίγων μέτρων από την πυραμίδα, αποκάλυψε κτήριο σε πολύ μικρό βάθος, του οποίου διατηρείται ο βο-



ρεις και ο ανατολικός τοίχος. Στο εσωτερικό έ-
να χτιστό θρανίο φέρεται παράλληλα με τον ε-
ξωτερικό τοίχο. Στην ανατολική πλευρά υπήρχε
η είσοδος, από την οποία σώζεται το κατώφλι
και ο «όλος» της θύρας (σχέδιο 4). Η κεραμική
μέσα και γύρω από το κτήριο έδειξε μια χρονο-
λόγηση στον 5ο-6ο αι. μ.Χ.

Συμπεράσματα

Δεν θα ανέμενε κανείς η χρήση των δύο τόσο
ανιχνωτικών κτηρίων να διευκρινισθεί με μια δο-
κιμαστική ανασκαφή. Απαιτείται η λεπτομερής
έρευνα του χώρου και των ιδίων των μνημείων,
ενώ η συνεκτίμηση και άλλων στοιχείων κρίνεται
απαραίτητη για να καταλήξει κανείς σε οριστικά
συμπεράσματα. Ωστόσο από τα μέχρι τώρα
στοιχεία που έχουμε μπορούμε με αρκετή βε-
βαιότητα να υποστηρίξουμε ορισμένες θέσεις
και να αποκλείσουμε κάποιες άλλες ανεύθυνες
γνώμες και θεωρίες.

Αρχίζοντας από την πυραμίδα του Λιγουριού, η
περιορισμένη ανασκαφική έρευνα του χώρου
μαρτυρεί ότι, από τον 4ο αι. π.Χ. και μετά, υπάρ-
χε έντονη οικοδομική δραστηριότητα, που ε-
κτείνεται ανατολικά, νότια και δυτικά του κτηρί-
ου. Η περιοχή στα νότια και δυτικά κατοικήθηκε
πυκνά στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, και
μάλιστα οι παχείς επιχώσεις σε επαφή με τον
βόρειο τοίχο δείχνουν έντονη δραστηριότητα.
Μέσα στην πυραμίδα αναφέρεται επίσης παχύ
στρώμα με στρώσεις κεραμίδων, που ο Lord το
είχε χρονολογήσει στον 4ο-5ο αι. μ.Χ. Είναι φα-
νερό ότι στα ευρήματα της παλιάς ανασκαφής
του κτηρίου αντιπροσωπεύονται όλες οι φάσεις
κατοίκησης της γύρω περιοχής. Επομένως το
κτηριο χρησιμοποιήθηκε αρκετούς αιώνες για
λόγους που δεν γνωρίζουμε. Η χρήση του ό-
μως πρέπει να είχε σχέση με απλές πρακτικές
ανάγκες των παροικούντων, ενώ τυχόν λατρευ-
τική χρήση είναι συζητήσιμη. Η παρουσία πολ-
λών κεραμίδων μέσα στο κτήριο δείχνει ότι στε-
γαζόταν με ξυλινή οροφή, τουλάχιστον σε ύπε-
ρες φάσεις χρησιμοποίησής του. Δεν αποκλείε-
ται όμως αρχικά το κτήριο να ήταν ασκεπές.

Αυτό όμως που ενδιαφέρει περισσότερο είναι η
αρχική χρήση ενός τέτοιου κτηρίου με ασυνήθι-
στο σχήμα, που η οικοδόμησή του ήταν απόρροια
κάποιου σημαντικού γεγονότος ή κάποιων ιδιαιτε-
ρων αναγκών. Λείψανα κατοίκησης ή χρήσης πα-
λαιότερα του 4ου αι. π.Χ. δεν βρέθηκαν στο κτη-
ριο και στον περιβάλλοντα χώρο, αλλά αυτό δεν
σημαίνει ότι δεν υπήρχαν. Αν δεχτούμε ότι το
κτηριο οικοδομήθηκε στην κλασική περίοδο, δημι-
ουργείται το ερωτηματικό, γιατί βρίσκεται σε τέ-
τοια απομονωμένη και μειονεκτική θέση, ενώ θα
ήταν λογικό να είχε χτιστεί στο χώρο της Επιδαύ-
ρου, στην οποία την ίδια περίοδο βρίσκεται το
θέατρο, ναοί και άλλα σημαντικά κτήρια.

Σε παλαιότερες εποχές μας οδηγεί το χωρίο
του Πausανία (Κορινθιακά, II 25, 7), όπου βρί-
σκεται η μοναδική αρχαία μνεία για τις πυραμι-
δες της Αργολίδας. Ο περιηγητής είδε μόνο τη
μία από τις πυραμίδες, και το πιθανότερο είναι
ότι πρόκειται γι' αυτήν του Λιγουριού. Σύμφωνα
με την προφορική παράδοση της εποχής του
Pausanias, η μυθική μορφή του Προίτου, βασι-

λέας της Τίρυνθας, και η μάχη που έγινε στην πε-
ριοχή μεταξύ αυτού και του Αρκέσιου σχετιζό-
ταν άμεσα με το μνημείο. Αν δεχτούμε ότι οι μύ-
θοι στηρίζονται σε ιστορικά πυρήνια, η βασιλεία
του Προίτου ανάγεται σε πρώιμους μυκηναϊ-
κούς χρόνους. Ένα άλλο στοιχείο που ίσως
μαρτυρεί πρώιμη εποχή είναι η μαρτυρία του
Pausanias ότι στην πυραμίδα είχαν αναρτηθεί ή
λαξευθεί ομοιώματα ασπίδων, επειδή η παρδό-
ση αναφέρει ότι στη μάχη που έγινε στο σημείο
αυτό είχαν για πρώτη φορά χρησιμοποιηθεί α-
σπίδες. Αυτό που συνηγορεί είναι ότι η πυραμι-
δα είναι χτισμένη σε μια κοιλιά που ήταν χώ-
ρος κατάλληλος για μια μάχη της αρχαιότητας.
Όλα αυτά όμως προσκρούουν στο ότι δεν βρέ-
θηκε καθόλου μυκηναϊκή κεραμική μέσα και γύ-
ρω από την πυραμίδα, καθώς επίσης και στο γε-
γονός ότι κάποιοι από τους μύθους μεγαλοποι-
ούνται στην αρχαιότητα λόγω τοπικιστικών εν-
διαφερόντων.

Στην περίπτωση του Ελληνικού οι ανασκαφικές
τομές γύρω από την πυραμίδα δεν βοήθησαν
στη χρονολόγηση γιατί δεν απέδωσαν ως επί το
πλείστον διαγνωστική κεραμική. Μόνο η μία το-
μή στη βόρεια πλευρά της έδωσε άφθονα πρω-
τοελλαδικά ευρήματα, τα οποία όμως δεν φαί-
νονται να έχουν άμεση σχέση με το κτήριο και
δηλώνουν ότι στον ίδιο χώρο υπήρχε ένας μι-
κρός οικισμός της εποχής, που κατελάμβανε
την κορυφή του λόφου και ασφαλώς προϋπήρ-
χε της πυραμίδας, όπως απέδειξε και η ύπαρξη
ΠΕ βόθρου κάτω από το θεμέλιο του κτηρίου.
Λίγη ΠΕ κεραμική αναφέρεται ότι βρέθηκε και
στο εσωτερικό της πυραμίδας, στην παλιά ανασ-
καφή του 1901 (Wiegand) και του Scranton
(1938). Δυστυχώς η επίχωση του εσωτερικού
του κτηρίου είχε αφαιρεθεί τελείως κατά τις πα-
λιές ανασκαφές, και σήμερα είναι αδύνατο να
πεί κανείς οτιδήποτε.

Η παλαιοχριστιανική δραστηριότητα στο χώρο
είναι έντονη, ιδίως στη νότια και την ανατολική
πλευρά, και το ότι το ίδιο συμβαίνει και στην
πυραμίδα του Λιγουριού είναι απλώς σύμπτω-
ση. Το κτήριο στην τομή Γ έχει σχέση με μία με-
ταγενέστερη χρήση της πυραμίδας και δεν απο-
κλείεται το κτίσμα στην εξωτερική και εσωτερι-
κή της πλευρά να ήταν έργο της περιόδου αυ-
τής. Πιθανώς χρησιμοποιήθηκε το εσωτερικό
του κτηρίου ως δεξαμενή νερού, οπότε θα ήταν
απαραίτητο να καλυφθούν οι αρμοί με υδραυλι-
κό κόνιαμα για στεγανοποίηση.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορεί κανείς να πει ότι τα
ευρήματα των μέχρι σήμερα ανασκαφών στην
πυραμίδα του Ελληνικού δεν είναι αντιπροσω-
πευτικά, επειδή ανήκουν η σε πολύ πρώιμους
χρόνους (3η χιλιετία π.Χ.) ή σε πολύ νεότερους
(5ος-6ος αι. μ.Χ.) και δεν διαφωτίζουν το πρό-
βλημα της χρονολογίας του μνημείου. Ωστόσο,
στις παλιές αλλά και στις πρόσφατες ανασκα-
φές είχαν έρθει στο φως λίγα κεραμικά ευρήμα-
τα των κλασικών ή ελληνιστικών χρόνων, που θα
μπορούσαν να στηρίξουν την κατασκευή του
μνημείου στην περίοδο αυτή, αφού άλλωστε
συμφωνεί και η τοιχοδομία του (εικ. 4).

Τα δεδομένα που έχουμε σήμερα δείχνουν ότι
το κτήριο του Ελληνικού, όπως και το
Λιγουριού, χρησιμοποιήθηκε σε διάφορες επο-
χές και φαίνεται ότι έχει υποστεί ανακαινίσεις

και τροποποιήσεις στην εξωτερική και εσωτερική του πλευρά. Ίσως σ' αυτό να οφείλεται και η κάπως μικτή τοιχοποιία του οικοδομήματος. Αυτό που παρατηρείται πάντως είναι ότι, λόγω της ύπαρξης του μεγάλου δωματίου, οι τοίχοι του κτηρίου στο πάνω μέρος λεπταίνουν, και επομένως ήταν αδύνατο, για στατικούς λόγους, να είχε σχήμα κανονικής πυραμίδας (σχέδ. 3). Επίσης, η ύπαρξη όλων για την τοποθέτηση δοκών στο πάνω μέρος δείχνει ότι το κτήριο ήταν μια κολούρος πυραμίδα που στεγαζόταν πιθανώς με ξύλα. Βεβαίως μια ξύλινη στέγη θα ήταν αισθητικά απαράδεκτη ως επιστέγασμα ενός μνημειώδους κτηρίου, γι' αυτό είναι πολύ πιθανόν ότι επρόκειτο για ασκεπές κτίσμα. Όπως σωστά έχει παρατηρηθεί (Κασιωδάραμης 1994, 9229), η στέγη στο χωρίς ανώμαλα αυτό κτήριο θα δημιουργούσε σκοτεινή και πνιγηρή ατμόσφαιρα. Εξάλλου, αν υπήρχε ξύλινη στέγη, τα νερά της βροχής θα διοχετευόνταν πάνω στους τοίχους και, αφού είχαν τέτοια έντονη κλίση, θα δημιουργούσαν σοβαρό πρόβλημα. Στην περίπτωση που δεν υπήρχε στέγη, προκύπτει θέμα απομάκρυνσης των ομβρίων υδάτων, πράγμα που πιθανώς είχε προβλεφθεί με τη δημιουργία του διαμετρώου αγωγού στο ύψος του δαπέδου, που είχε βρεθεί στην παλιά ανασκαφή του Wiegand.

Χαρακτηριστική πάντως είναι η παντελής απουσία μυκηναϊκής κεραμικής και στις δύο πυραμίδες, πράγμα που φαίνεται μάλλον να αποκλείει τη χρονολόγηση των μνημείων σ' εκείνους τους χρόνους, παρόλο που κάποια στοιχεία της τοιχοδομίας και η ύπαρξη της σύριγγας θα ήταν δυνατόν να τεκμηριώσουν μια παρόμοια χρονολογία. Το αρχιτεκτονικό στοιχείο της σύριγγας όμως μπορούσε να αποτελεί μίσηση παλαιότερου προτύπου από τους τεχνίτες που κατασκεύαζαν το μνημείο. Γνωρίζουμε εξάλλου ότι μεμονωμένα οικοδομήματα δεν συναντώνται την εποχή αυτή, και οι κτιριακές κατασκευές έχουν πάντοτε σχέση με οικισμούς ή ακροπόλεις. Μια πρόσφατη αρχαιομετρική μέθοδος, που εφαρμόστηκε από τον Γ. Λυριτζή (1994) για τη χρονολόγηση των πυραμίδων του Ελληνικού και του Λιγουριού, έδωσε εξαιρετικά υψηλές χρονολογίες (2720 +580 και 2100 +610 π.Χ., αντίστοιχα). Πρόκειται για τη μέθοδο της θερμοφωταύγειας, που πρώτη φορά εφαρμόστηκε στη χρονολόγηση του λίθου. Επειδή όμως η αρχή της στηρίζεται στο επί πόσο χρόνο έμεινε η πέτρα εκτεθειμένη στο φως του ηλίου από τη στιγμή που κόπηκε από το λατομείο ως τη στιγμή που τοποθετήθηκε στο κτήριο, οι εξαχόμενες χρονολογίες δεν μπορεί παρά να βασίζονται σε υποκειμενικά κριτήρια. Η τελειοποίηση της μεθόδου και η εφαρμογή της σε μια σειρά καλά χρονολογημένων κτηρίων θα ήταν απαραίτητη, για να μπορεί να γίνει αποδεκτή από τους αρχαιολόγους. Οι δύο παραπάνω χρονολογίες, προς το παρόν, δεν μπορούν να γίνουν δεκτές. Τα ανασκαφικά στοιχεία αλλά και οι γνώσεις μας που προκύπτουν από την έρευνα της Πρωτοελλαδικής περιόδου σε όλο τον ελληνικό χώρο αποκλείουν την κατασκευή παρόμοιων κτηρίων στους χρόνους εκείνους. Αυτό που απομένει είναι να βρεθεί η αρχική χρήση της πυραμίδας ως Ελληνικού. Περι-

ηγές όπως οι Leake, Ross και Vischer συμφωνούσαν ότι επρόκειτο για ταφικό μνημείο. Την ίδια γνώμη είχε και ο πρώτος ανασκαφέας Wiegand. Οι Curtius, Donaldson, Τσούτσας και Manatt συμφωνούσαν ότι επρόκειτο για φρικτωρία. Μια λογική χρήση θα ήταν να κατασκευάστηκε το κτήριο σε ανάνηψη κάποιου σπουδαίου γεγονότος και να χρησιμοποιήθηκε ως ιερό· δεν υπάρχουν όμως σχετικά ευρήματα. Δεν αποκλείεται πάντως το κτήριο να μην τελείωσε ποτέ και να έμεινε αχρησιμοποίητο, οπότε σε νεότερους χρόνους χρησίμευε ως κατοικία ή δεξαμενή.

Ίσως μελλοντικές συστηματικές ανασκαφές στο χώρο γύρω από τις πυραμίδες να δώσουν νεότερα στοιχεία, αλλά, χωρίς να είμαστε απαισιόδοχοι, φαίνεται ότι τα δύο πυραμειδοειδή κτίσματα της Αργολίδας θα εξακολουθήσουν να παραμένουν αινιγματικά για πάντα.

The Pyramids of Argolida and Their Real Meaning

A. Sampson

The two unusual pyramidoid buildings of Argolida region have already been known since the beginning of the century, when the first research was carried out there by German and American archaeologists. The two buildings had almost been forgotten, when recently the Athens Academy, with a scientific team in which the author of this article also participated, carried out a geophysical research around them in order to locate other buildings as well as a test excavation. The excavational research in the pyramid of Ligourio was held in 1993 and revealed buildings of the Late Classic, Hellenistic and Early Christian period (5th-6th century AD). The excavation in the pyramid of Hellenikon produced buildings and pottery mainly of the Early Christian years, while a section in contact with the monument produced pottery of the Protohellenic period (first half of the 3rd millennium BC). Although the problem of dating the pyramids was not solved with this test excavation, however, on the basis of the data available so far we can support quite effectively certain arguments and reject some other shallow views. As regards the Lygourio pyramid, the previous as well as the recent excavation did not reveal any find earlier than the 5th-4th century BC, a period which corresponds to the date of the masonry of the building. Of course, Pausanias' account leads us back to earlier years, may be to the beginning of the Mycenaean era, however, relevant pottery has not been found around the pyramid. In the Hellenikon pyramid the excavation did not produce any indicative pottery, apart from a few sherds dating from the Classic and Hellenistic years. The abundant Protohellenic pottery relates to a settlement of the same date, once existing in this location, and has no connection whatsoever with the pyramid. The older excavation has already proved that the monument stood on Protohellenic constructions, therefore it was built in a later time. Besides, the masonry of the pyramid, similar to that of Ligourio, leads us to the Classic or Late Classic years. A new method for dating the stone, recently applied to the pyramids, indicated a too early dating in the 4th and 3rd millennium BC, which of course cannot be accepted. The excavational data and our knowledge of the Protohellenic period in the entire Greek area exclude the construction of similar edifices in such early years. As regards the function of the two buildings, it seems that it was different from one period to another. It is very plausible that these edifices were truncated pyramids, originally roofless. They may have been used as sanctuaries or have been erected in order to commemorate some important events; it is also possible that they have practically remained unused.

Βιβλιογραφία

- Blegen C.: *Zygouries. A prehistoric settlement in the valley of Cleonai*.
 Caskey J.: *Excavations at Lerna*,
 Hesperia, 1950, 1970.
 Clark: *Palaeoponnassia*, 98.
 Donaldson: *Supplement to Stuart and Revett's Athens*, 23.
 Curtius: *Ponnassia* II, 365.
 Hagg R.: *Excavation in the Barbours area at Asine*.
 Κασιωδάραμης Β.: *Οι πυραμίδες στην Ελλάδα*, περ. *Δελφός*, 156, 1994.
 Leake W., Morea II, 344, *Palaeoponnassia*, 251.
 Lord L.: *"The pyramids of Argolis"*, *Hesperia* VI, 1938, 481.
 Lyritzis I.: *"A new dating method by thermoluminescence of carved megalithic stone building"*, *C.R. Acad. Sci.*, Paris, I, 319.
 Muller K., *Trins IV*.
 Ross L.: *Reisen und Reiseouten durch Griechenland*, 142.
 Safford G.: *Excavations at Berbati*.
 Scranton R.L.: *"The pottery from the pyramids"*, *Hesperia* VI, 1938, 528.
 Τσούτσας: *Manatt: Mycenaean Age*, 39.
 Vischer: *Erinnerungen*, 325.
 Wiegand: *AM* 1901.